

ПАДАЛКА
Сергій Семенович,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України
НАН України,
seriogap@ukr.net
(м. Київ)

**МІЖ СЛОВОМ І ДІЛОМ. АГРАРНИЙ РИНОК УКРАЇНИ У ВИМІРІ
НАУКОВИХ ІДЕЙ ТА ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАКТИКИ
(1990 – 2000-і роки)**

На основі джерельних матеріалів, праць вітчизняних дослідників аналізуються складні процеси територіальної організації сільського господарства незалежної України, які обумовлювалися докорінними змінами парадигми соціально-економічних перетворень, викликаних необхідністю подолання наслідків посткомунізму та утвердження європейських цивілізаційних практик. Зроблено висновок про те, що в Україні формування ринкової аграрної економіки відбувалося у виразно відмінних від світової практики умовах, оскільки бракувало досвіду переходу від держплану до ринкових регуляторів. Вітчизняні науковці з'ясували, що країни Південно – Східної Європи, які здійснювали аналогічні кроки, мали успіх передусім тому, що водночас і швидко виконали комплекс таких завдань: упровадили приватну власність на засоби виробництва; розвивали конкурентне середовище, що базувалось на співвідношенні попиту, пропозиції та вільної економічної ініціативи; використовували робочу силу як товар; вводили державне регулювання там, де ринок не забезпечував потрібних суспільству результатів, тобто дотримувалися об'єктивних економічних законів. На основі аналізу численних політико – правових, соціально – економічних чинників розглянуто процеси, пов'язані з утвердженням України на світовому продовольчому ринку, зокрема у таких сегментах, як адаптація до міжнародних стандартів якості сільгосппродукції, залучення іноземних інвестицій, створення спільних підприємств, досягнення конкурентоспроможності. Вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу з'ясувати місце і роль українського села у процесах державотворення, інтеграції незалежної України у світові та європейські інститути.

Ключові слова: село, ринок, наука, виробництво, сільське господарство, селянин, вчений, аграрна сфера.

На основе источников, работ отечественных исследователей анализируются сложные процессы территориальной организации сельского хозяйства независимой Украины, обусловленные коренными изменениями парадигмы социально-экономических преобразований, вызванных необходимостью преодоления последствий посткоммунизма и утверждения европейских цивилизационных практик. Сделан вывод о том, что в Украине формирование рыночной аграрной экономики происходило в отчетливо отличных от мировой практики условиях, поскольку не хватало опыта перехода от Госплана до рыночных регуляторов. Отечественные ученые выяснили, что страны Юго - Восточной Европы, осуществляющих аналогичные шаги, имели успех прежде всего потому, что одновременно и быстро выполнили комплекс следующих задач: внедрили частную собственность на средства производства; развивали конкурентную среду, что базировалось на соотношении спроса, предложения и свободной экономической инициативы; использовали рабочую силу как товар; вводили государственное регулирование там, где рынок не обеспечивал нужных обществу результатов, то есть придерживались объективных экономических законов. На основе анализа многочисленных политико - правовых, социально - экономических факторов рассмотрены процессы, связанные с утверждением Украины на мировом продовольственном рынке, в частности в таких сегментах, как адаптация к международным стандартам качества сельхозпродукции, привлечения иностранных инвестиций, создания совместных предприятий, достижения конкурентоспособности. Впервые в отечественной историографии предпринята попытка выяснить место и роль украинского села в государственном строительстве, интеграции независимой Украины в мировые и европейские институты.

Ключевые слова: деревня, рынок, наука, производство, сельское хозяйство, крестьянин, ученый, аграрная сфера.

On the basis of source materials, works of local researchers analyzed the complex processes of territorial organization of independent Ukraine agriculture that fueled radical change in the paradigm of social and economic changes caused by the need to overcome the consequences of post-communism and the establishment of European civilization practices. It is concluded that the formation in Ukraine a market economy was agrarian in distinctly different from international practice conditions, as lacking the experience of Gosplan transition to market regulators. Domestic scientists found that South - Eastern Europe, who performed similar steps have succeeded primarily because both quickly completed a set of tasks, have implemented private ownership of the means of production; developing competitive environment, which was based on the ratio of demand, supply and free economic initiative; using labor as a commodity; introduced state regulation where the market

does not provide the desired results public, that comply zakoniv. Na objective economic analysis based on numerous politico - legal, socio - economic factors examined processes related to the approval of Ukraine in the global food market, in particular in the segments as adaptation to international quality standards of agricultural products, attracting foreign investment, joint ventures, achieving competitiveness. For the first time in the national historiography attempts to clarify the role and place of the Ukrainian village in the processes of state-building, integration of independent Ukraine in international and European institutions.

Keywords: *village, market, science and industry, agriculture, farmer, scientist, agrarian sector*

Аграрний ринок, як одне з найдавніших явищ економічного життя, а відтак людської цивілізації взагалі (першими предметами обміну були результати праці землеробських і скотарських племен), потребував відродження та формування в Україні. У світі він продовжував виконувати просту за формою функцію – задоволення потреб кожного громадянина як покупця, продавця чи споживача продуктів харчування. В Україні ринок у тому розумінні, яке пропонує капіталістична економіка, перестав існувати відразу із згортанням Непу в другій половині 1920-х років і був замінений державним плановим розподілом матеріальних ресурсів. Отже, на науковому рівні постало нагальне завдання узагальнити загальні тенденції розвитку ринкового середовища. В світовій економічній думці інколи допускається ігнорування реальної економічної ролі ринку та зведення його інтерпретації до сукупності економічних відносин, що склалися у сфері обміну з приводу реалізації товарів. Але часи змінилися. Ринок перестав обслуговувати економіку чи навіть її окрему локальну ділянку, а став координувати виробництво і всю економіку, управляти нею. Відповідно і аграрний ринок виступав системою установ, методів і ресурсів, головним завданнями яких була координація та управління агропромисловим виробництвом країни на основі обмінних процесів з метою задоволення споживчих потреб її громадян.

В Україні на кінець досліджуваних років не було створено законодавчу і нормативну основу для функціонування ринку. Система організації управління ринковою інфраструктурою, галузеві і міжгалузеві об'єднання виробників,

продуктові ринки часто діяли спонтанно, тобто були позбавлені зовнішнього цілеспрямованого впливу і розвивались за ліберальними принципами. Країни Південно-Східної Європи відмовились від них ще на початку 1990-х років і почали застосовувати державне регулювання аграрного ринку. В Україні ж не було створено дієвих засобів попередження деструктивних проявів ринкової стихії. Ухвалений у січні 2001 р. Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років» мав обмежений час дії, тому не дав позитивного регулюючого результату в 2003 р., коли відбувався стрімкий спад аграрного виробництва.

Аграрний ринок формувался в умовах тонізації реальних потоків товарів і послуг. Процеси протікали так, що інколи не могли фіксувати органи офіційної статистики. Приміром, статистичний бюлетень “Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за січень – листопад 2003 року” вказував, що за “іншими каналами” (прямими угодами між покупцем і продавцем) було реалізовано 59% зерна, 74% насіння соняшнику, 61% картоплі, 68% птиці, 60% яєць та цукру, 46% овочів і навіть 12% молока та 23% буряків.[8,с.19]

Інформація про збут соняшнику і курятини практично була закритою. Аграрний ринок тривалий час залишався інституційно нерозвинутим. Не було створено продуктових секторів. У ЄС виділено близько 20 продуктових ринків.

Відповідно ринкові механізми спрацьовували слабо. Це проявлялось передусім в частій зміні цін на основну продукцію, їх суттєва територіальна відмінність. Стримувалося і формування конкурентного середовища в окремих продуктових секторах.

Формування ринкової аграрної економіки в Україні відбувалося в особливо відмінних від світової практики умовах, оскільки не існувало досвіду переходу від державних засад до ринкових. Слід зазначити, що умови, які б забезпечили швидкий успіх перетворень, у повному і регламентованому в часі обсязі не були виконані. Досвід розвинутих країн світу свідчив, що запорукою їх успіху стало комплексне і одночасне виконання наступного набору завдань:

впровадження приватної власності на засоби виробництва, розвиток конкуренції, що базувалось на співвідношенні попиту і пропозиції та вільної ринкової ініціативи; використання робочої сили як товару; введення державного регулювання там, де ринок не забезпечував потрібних суспільству результатів. Крім того, країни, що здійснювали перетворення, визначали пріоритети і починали їх із радикальних змін у сільському господарстві. Тобто дотримувались об'єктивних економічних законів. Це робилося з метою посилення соціального сприйняття перетворень, оскільки продовольчий додаток формував позитивний емоційний настрій громадян, адекватне сприйняття ними політичних рішень.

В Україні було обрано модель перетворень, яка передбачала швидку переструктуризацію ресурсів і засобів виробництва. Практично мало що робилось у плані створення ефективної системи виробничих відносин, зміни старого (консервативного) менталітету селян. Як результат, прискорення нав'язування змін невідповідній селянській свідомості часто викликало несприйняття, а то і відторгнення пропонованих змін.

Деякі західні економісти-аграрники схильні вважати, що Україна переступила деякі етапи ринкових трансформацій. Малося на увазі, що держава практично не робила рішучих кроків, аби пересічному сільському працівникові дати елементарні основи господарських, економічних і комерційних знань. Зберігалися традиційні принципи і методи господарювання. Крім того, в сільському соціумі переважали утриманські і споживацькі настрої.

Часто перехід до ринку видавався як самоціль, а не засіб створення соціально орієнтованої економіки. Ейфорія вільного ринку обернулась великими втратами, суцільним занепадом моралі. Національний продукт розподілявся економічно неграмотно і несправедливо, всупереч об'єктивним законам.

Політики і частина науковців вважали, що якомога швидше слід зламати командно-адміністративну систему управління, демократизувати господарську систему, надати керівникам свободу у веденні господарства, відмовитись від

державного замовлення та закупівельних цін, запровадити реалізацію продукції за договірними цінами, а придбання матеріально-технічних ресурсів за каналами, найбільш вигідними для виробників.

Ці нововведення, а також роздержавлення державних підприємств, паювання і приватизація землі та майна вважалися головними інструментами, мали, на їхню думку, вирішити ключову проблему – підвищити зацікавленість селян у зростанні виробництва, підвищення продуктивності праці та сільського добробуту. Захопившись зломом, державні керівники, які часто змінювались, знехтували теоретичні засади, на яких мала формуватись нова модель сільського господарства. Часто зневажались пропозиції та рекомендації вітчизняних науковців та віддавалась перевага зарубіжним консультантам (Д.Саксу, М.Фрідману та ін.).

Практично мало що робилося на рівні держави, аби підготувати сільське господарство до роботи за ринковими правилами. Була проігнорована справа вдосконалення виробничих відносин – головної складової організації виробництва.

Був обраний генеральний курс на відхід держави від регулювання ринкових відносин. В Україні реалізовувався найгірший варіант класичної теорії ринку А.Сміта та М.Фрідмана, що призвів до руйнування не тільки соціального устрою, а й соціальних гарантій, якими користувались громадяни.

Ринок в аграрному секторі почав утверджуватись на тлі “шокових” перетворень, без виважених стратегій, відпрацювання механізмів формування нових економічних відносин. Керівництво новоствореної держави не прислухались до порад вітчизняних економістів. Була сприйнята ідеологія російських реформ, в основі якої монетаристська теорія. Вважалось, що достатньо “відпустити” ціни, і ринок все відрегулює сам. І це притому, що ринку як такого не існувало. Крім того, суспільство владою було зорієнтовано на ті методи і прийоми економічної поведінки, які діяли в країнах з розвинутим ринковим господарюванням.

Зміни форм власності та господарювання не спричинили прискорення науково-технічного прогресу, а навпаки, мало місце різке падіння виробничого потенціалу, повернення до найпростіших технологій.

В 1991 – 1994 рр. в Україні, з одного боку, щось робилось в напрямі лібералізації економічної діяльності, а з іншого – інституційні й організаційні нововведення та перетворення майже не проводились. Чимало ключових проблем розв'язувались із великим запізненням. Деякі експерти ці явища пояснювали економічним застоєм, що став можливим внаслідок відсутності реформ; провалом політики лібералізації; опором потужної економічної еліти; нерозуміння ринку громадянами; спробами перенести на ґрунт України немодифіковану англо-американську модель капіталізму[10, с. 7].

Спрощення розуміння політиками і державними службовцями ринку, ринкових відносин і зведення його до елементарної схеми, що базувалась на вільній купівлі-продажу і виключала будь-яке державне регулювання, саме й призвело до порушення міжгалузевих відносин, різкого погіршення паритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, стійкого падіння виробництва.

Використовувався і застарілий підхід до формування структури суб'єктів ринку. Політики часто стверджували, що на вільному ринку можуть ефективно працювати лише приватні власники. Це стало передумовою для прийняття рішень про прискорену реорганізацію великих державних і колективних підприємств без визначення їх реальної ефективності, перебільшенні ролі особистого селянського господарства у продовольчому забезпеченні країни. Проте вітчизняна і зарубіжна практика підтверджувала положення про те, що на ринку можуть плідно працювати різні власники: приватні, колективні, кооперативні, державні, а найдоцільнішою може бути багатоукладна його структура, оскільки створює умови для конкуренції.

В Україні з подачі політиків реалізовувалась урізана концепція ринку, що зводилась до формули купівлі-продажу. Західна економічна наука доводила, що ринкова економіка завжди ґрунтувалась на товарно-грошових, комерційних

відносинах, де ринок капіталів, предметів споживання і послуг, засобів виробництва, в тому числі і землі, був обов'язковим.

Так звана реалізуюча модель переходу до ринкових відносин була сформована на основі неадекватних уявленнях про сучасні аграрні відносини в ринковій економіці, особливо про роль держави у регулюванні та підтримці галузі.

Перехід до ринку в Україні не базувався також на принципі поступовості – найбільш вдалому і доцільному для адаптації виробників до підприємництва. Більшість політиків і економістів вважали, що сільське господарство найбільш підготовлене до переходу до ринку, тому вводити його слід швидко, зразу і в повному обсязі [9, с. 27].

Світова економічна теорія аграрний ринок розглядає як сукупність відносно відокремлених товарних ринків, а агропромисловим бачить конгломерат сукупності ринків, пов'язаних із промисловим виробництвом у цілому.

В Україні при проведенні економічних реформ використовувалась теорія мікрорегулювання, яку на Заході називали монетаризмом. Цей підхід, заснований на лібералізації економіки і саморегулюванні ринку, запереченні державного регулювання, спричинив руйнування і зубожіння населення. Світовий досвід засвідчував, що ринок, що являв собою систему відносин, заснованих на співставленні попиту і пропозиції, абсолютно вільним не може бути. Ринкові відносини підлягають науково обґрунтованому управлінню через такі важелі як ціна, податок, фінанси, кредит. Успіхи сільського господарства країн Західної Європи, США, Канади, Японії, Китаю зобов'язані не стільки розвитку ринкових відносин, скільки обмеженню ринкових механізмів саморегулювання. Йдеться про державні програми підтримки через дотації, ціни, квоти, кредитно-податкову політику. Особливо велике значення мала державна підтримка села. В кінці 1990-х – поч. 2000-х роках витрати України на здійснення аграрної політики в розрахунку на душу населення становили 5 дол., тоді як у США – 271, Канаді – 238, ЄС – 480 дол.[10, с. 15].

В 2004 р. економісти-аграрники констатували, що в Україні на політичному рівні не сформовано розуміння моделі ринкової економіки, яка б могла впроваджуватись в сільському господарстві. Впроваджувалась ліберальна модель. Водночас країни Західної Європи віддавали перевагу соціально спрямованій моделі, коли частка державної власності становила 30-35% і постійно зростала, зберігалось державне управління економікою і соціальним захистом [5, с. 7].

Китайські реформи ішли дещо відмінним шляхом, ніж в Європі, США, Україні і Росії. Сільське господарство і мала підприємницька діяльність були зовсім розкріпачені або лібералізовані. Проводилась і приватизація, та вона не посідала центрального місця. Офіційно оголошена мета полягала в модернізації виробництва на засадах ринкового соціалізму, без різкого масового впровадження приватної власності. Аналіз та оцінка розвитку економіки Китаю показували, що щорічні темпи росту валової продукції сільського господарства коливались в межах 7-13% [11, с. 28].

За визнанням економістів-аграрників, в Україні ринкова інфраструктура закладалась з порушенням об'єктивних процедур. При цьому не брався до уваги досвід перетворень у постсоціалістичних країнах, де створення ринкових інститутів передувало реформам в економіці [4, с. 42]. В Україні випереджаючими темпами здійснювались інші чинники ринкових перетворень, зокрема приватизація, паювання, реформування господарських структур. В результаті такої послідовності змін для приватизованих підприємств не було вчасно сформовано адекватне ринкове середовище і тому більшість з них не могли реалізувати в процесі практичної діяльності власні потенційні можливості. Крім того, іноді кроки до створення ринкових важелів замінювались різного роду організаційними заходами, що давали одноразовий ефект.

Формування аграрного ринку в Україні просувалось повільними темпами. Перший серйозний крок у цьому плані державою зроблено після стрімкого наростання в 1991 – 1994 рр. диспаритету цін на промислову і

сільськогосподарську продукцію. В січні 1995 р. Президент України видав Указ “Про заходи щодо реформування аграрних відносин”, який, запровадивши біржову торгівлю, дозволив подвоїти ціни на зерно. В подальшому дія цього механізму призупинилася. Після лібералізації експорту зерна та втрати державного-контролю на зерновому ринку в 1999 – 2000 рр. Президент України вдруге змушений був втрутитися в ситуацію, видавши 6 і 29 червня 2000 р. два Укази з питань аграрного і зернового ринку. Ціни на зерно стали світовими. В 2001 р. сільське господарство одержало 1,4 млрд. грн. прибутку [3, с. 3].

В послідуєчі роки внутрішній ринок зерна потрапляв у все більшу залежність від тіньових схем. Крім того, державні органи не виконували завдань щодо запровадження заставних цін для вирівнювання сезонних коливань цін на зерно.

Науковці одностайні були в тому, що в Україні зберігався застарілий підхід до розуміння територіальної організації сільськогосподарської виробництва. На їхню думку, надалі воно не могло ототожнюватись ні з розміщенням окремих сільськогосподарських культур, галузей тваринництва, на за однорідністю сільгосппідприємств. Методологічно правильне уявлення – це група підприємств, що створювали територіально-економічну єдність – ринки [1, с. 133].

Мережа аграрного ринку у розвитку лише започатковувалася. До інститутів ринку включались традиційно: сільські ринки, мережа торговельних точок, товарні біржі, дома, фірмові магазини, обслуговуючі кооперативи. В поодиноких районах розпочиналась робота по створенню нових ланок ринку. В селі мало було заготівельних пунктів, спеціалізованих магазинів по продажу добрив, запасних частин, які б були нижньою ланкою підприємства – виробника цих засобів.

Указ Президента України “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” від 6 червня 2000 р. передбачав саме створення широкої ринкової мережі, а також забезпечення умов для максимально прозорі реалізації продукції через систему відповідальних

стимулів. Вона полягала в тому, що продукція, яка ішла на переробку, чітко обліковувалась, аби не було претензій один до одного з боку продавця і покупця. Встановлювалась цінова вилка на продукцію, яка продавалась на ринку: від середньої встановленої тут до базової, визначеної урядом [1, с. 135].

Після виходу Указу Президента України “Про першочергові заходи щодо формування і функціонування аграрного ринку” (червень 2000 р.) активізувалась робота по створенню інфраструктури аграрного ринку. Про розвиток процесу свідчить таблиця.

***Динаміка чисельних змін інфраструктурних елементів
аграрного ринку (одиниць) [2, с.6]***

Основні об'єкти	Роки		
	1998	2000	2003
Акредитовані біржі	34	43	34
Агроторгові дома	95	353	435
Продовольчі ринки	77	415	863
Обслуговуючі кооперативи	–	725	1030
Заготівельні пункти	–	16357	24254

Окремі спроби стабілізувати економічну ситуацію указами Президента України та постановами уряду не привили бажаних результатів. 22 вересня 1994 р. Кабінет міністрів України ухвалив постанову “Про заходи щодо стримування заростання цін на цукор, вироблений з цукросировини вітчизняного виробництва”, якою передбачалося припинення стягнення акцизу та зменшення ПДВ та 10% [7, с. 105 - 108]. Внаслідок з'явилися давальницькі схеми переробки, бартер та натуральна оплата праці. До збуту цукру долучалися такі оператори як: сільськогосподарські підприємства, їхні працівники, постачальники, посередники. Діяли вони часто не узгоджено, мали неоднакові економічні можливості. Отже, виникала потреба періодичного “збивання” ціна, продукт дорожчав – і ціна доходила до 50 коп. за 1 кг. Від цього програвали всі, включаючи і споживача, оскільки він змушений був

купувати імпортований цукор за ціною 3 грн. за 1 кг. [7, с. 106]. Занепадало вітчизняне виробництво. Розуміючи це, уряд 24 травня 1997 р. прийняв постанову “Про регулювання ринку цукру”, якою адміністративно встановлювалася оптово-відпускна ціна 1190 грн. за 1 т. Крім того цим документом заборонялось продавати цукор за нижчою ціною. Але через низьку виконавчу дисципліну та нормативно-правовий нігілізм рішення не працювало, і ціни зростали. 27 лютого 1998 р. Кабмін ухвалив ще одну постанову “Про нарощування обсягів виробництва цукрових буряків та цукру у 1998 та 1999 роках”, якою зобов’язав обласні держадміністрації довести обсяг збору цукрових буряків до 30 млн. т. та виробництво цукру – до 3464 тис. т. [7, с. 106]. Внаслідок, спад виробництва зупинити не вдалося. Спроби уряду адміністративно регулювати розвиток галузі були шкідливими. В Україні таким чином не було створено організаційно-економічних механізмів.

В Україні протягом тривалого часу серед науковців, політиків велись дискусії про межі державного втручання в державну економіку. Були роки, коли держава намагалася вдаватись до надто ліберальних кроків і відмовлялась від свого контролю. Це мало далеко негативні наслідки. Європейський досвід засвідчив, що сільське господарство значною мірою залишалось одержавленим. ЄС близько половини бюджету співдружності витрачав щорічно на субсидії фермерам, а рівень державної підтримки в структурі валового доходу у різних країнах коливався від 35 до 70%. В Україні цей показник був у 11 разів меншим [6, с. 12]. Державою не розв’язувалась головна проблема – норма прибутку на авансовий капітал в основних галузях економіки мала бути більш-менш однаковою. В Україні ситуація була деформованою, відбувалося перетікання фінансових, матеріальних, інвестиційних та людських ресурсів, отже, сільське господарство часто було донором інших галузей і відставало значно від них за розвитком.

Отже, вітчизняна наука не могла адекватно реагувати і впливати на економічні зміни, що відбувались після відмови від централізованих методів управління. Левова частка зусиль науковців спрямовувалась на пошук

оптимальних меж державного регулювання ринкового середовища, що зароджувалось. Не була розв'язана і проблема вільної конкуренції на аграрному ринку.

Список використаних джерел:

1. Бондар О. С. Економічні умови функціонування регіонального аграрного ринку / О. С. Бондар // Економіка АПК. – 2003. – № 8. – С. 133–137.
2. Гайдуцький П. І. Аграрний ринок: уроки і завдання / П. І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2002. – № 5. – С. 3–9.
3. Гайдуцький П. І. Формування та розвиток аграрного ринку / П. І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С. 4–15.
4. Дем'яненко М. Я. Проблеми фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в період формування ринкових відносин / М. Я. Дем'яненко // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С. 41–43.
5. Зубець М. В. Розвивати внутрішній аграрний ринок / М. В. Зубець // Економіка АПК. – 2007. – № 1. – С. 50–51.
6. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ Інститут аграрної економіки, 2005. – 452 с.
7. Коваленко Ю. С. Концептуальні основи організації сільськогосподарського ринку в Україні / Ю. С. Коваленко // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С. 105–108.
8. Коваленко Ю. С. Наукові засади та основні тенденції формування аграрного ринку в Україні / Ю. С. Коваленко // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С. 19–29
9. Макаренко П. М. Причини аграрної кризи і недооцінка ролі держави в умовах ринкових перетворень / П. М. Макаренко // Економіка АПК. – 2002. – № 4. – С. 22–29.
10. Саблук П. Т. Стратегічні напрями аграрних реформ – перехід на інноваційну модель розвитку / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2002. – № 12. – С. 7–13.

References

1. Bondar, O. S. (2003). *Ekonomichni umovy` funkcionuvannya regional`nogo agrarnogo ry`nku* [The economic conditions for the functioning of regional agricultural market]. *Ekonomika APK* [Economy AIC]. 8, 133–137. [in Ukrainian].
2. Gajduczyk, P. I. (2002). *Agrarnyj rynek: uroky i zavdannya* [Agricultural market: lessons and tasks]. *Ekonomika APK* [Economy AIC]. 5, 3–9. [in Ukrainian].
3. Gajduczyk, P. I. (2004). *Formuvannya ta rozvy`tok agrarnogo ry`nku* [The formation and development of agricultural market]. *Ekonomika APK* [Economy AIC]. 3, 4–15. [in Ukrainian].
4. Dem'yanenko, M. Ya. (1999). *Problemy` finansovo-kredy`tnogo zabezpechennya sil`s`kogospodars`ky`x tovarovy`robny`kiv v period formuvannya ry`nkovy`x vidnosy`n* [The problems of financial and credit support to agricultural

producers during the formation of market relations]. *Ekonomika APK* [Economy AIC]. 1, 41–43. [in Ukrainian].

5. Zubecz, M. V. (2007). *Rozvy`vaty` vnutrishnij agrarny`j ry`nok* [Develop the domestic agricultural market]. *Ekonomika APK*. [Economy AIC]. 1, 50–51. [in Ukrainian].

6. Kyrylenko, I. G. (2005). *Transformaciya socialno-ekonomichnyx peretvoren u silskomu gospodarstvi Ukrayiny: problemy, perspektyvy*. [The transformation of socio-economic transformation in the agricultural sector of Ukraine: problems and prospects]. Kyiv: NNCz Insty`tut agrarnoyi ekonomiky, 452. [in Ukrainian].

7. Kovalenko, Yu. S. (1999). *Konceptualni osnovy organizaciyi silskogospodarskogo rynku v Ukrayini* [Conceptual basis of the agricultural market in Ukraine]. *Ekonomika APK*. [Economy AIC]. 1, 105–108. [in Ukrainian].

8. Kovalenko, Yu. S. (2004). *Naukovi zasady` ta osnovni tendenciyi formuvannya agrarnogo ry`nku v Ukrayini* [Scientific principles and main trends in the development of the agricultural market in Ukraine]. *Ekonomika APK*. [Economy AIC]. 3, 19–29. [in Ukrainian].

9. Makarenko, P. M. (2002). *Prychyny agrarnoyi kryzy i nedoocinka roli derzhavy v umovax rynkovyx peretvoren* [The causes of the agrarian crisis and underestimation of the role of the state in terms of market reforms]. *Ekonomika APK*. [Economy AIC]. 4, 22–29. [in Ukrainian].

10. Sabluk, P. T. (2002). *Strategichni napryamy agrarnyx reform – perexid na innovacijnu model rozvytku* [Strategic directions of agrarian reform - the transition to the innovative development model]. *Ekonomika APK* [Economy AIC]. 12, 7–13. [in Ukrainian].